

YETİŞKİNLERDE ÖLÜM KAYGISI İLE DINDARLIK ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Nurten KIMTER**
Özlem KÖFTEGÜL***

Öz

Bu araştırmanın temel amacı, yetişkinlik dönemindeki bireylerde ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkinin Din Psikolojisi açısından ampirik olarak incelenmesidir. Dolayısıyla bu çalışmada, yetişkin bireylerin ölüm kaygısı düzeyleri ile dindarlık düzeyleri arasında herhangi bir ilişkinin var olup olmadığı, varsa bunun ne tür bir ilişki olduğunun açıklanması amaçlanmaktadır. Araştırmamızın evrenini İstanbul il merkezinde yaşayan yetişkin bireyler teşkil etmektedir. Örneklemini ise tesadüfi örnekleme yoluyla seçilmiş olan İstanbul ilinde yaşayan 500 yetişkin birey oluşturmaktadır. Araştırmadan elde edilen verilerin analiz edilmesinde ise SPSS 18.0 paket programı kullanılmış ve belirlenen araştırma hipotezlerine uygun olarak aritmetik ortalama, frekans dağılımı, pearson korelasyon ve t-testi gerçekleştirilmiştir. Çalışmamızın sonucunda, ölüm kaygısı ile genel dindarlık ve dindarlığın davranış, duygu ve biliş boyutları arasında pozitif yönde anlamlılık derecesinde ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Başka bir deyişle yapılan analizler sonucunda yetişkin bireylerin ölüm kaygısı düzeyleri arttıkça genel dindarlık, dindarlığın davranış, duygu ve biliş düzeylerinde de bir artış olduğu saptanmıştır. Buna karşılık ölüm kaygısı ile dinî ilişki boyutu arasında anlamlılık derecesinde herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ölüm Kaygısı, Dindarlık, Yetişkinlik.

A Research on the Relationship Between Death Anxiety and Religiosity in Adults

Abstract

The main purpose of this research is to examine empirically the relationship between anxiety and religiosity in individuals in adulthood in terms of religious psychology. Therefore, in this study, it is aimed to explain what kind of relationship there is if there is a relationship between anxiety of death and religiosity in adulthood. The universe of our research constitutes adult individuals living in the city center of Istanbul. The sample consisted of 500 adults living in Istanbul, selected by random sampling. The data acquired as a result of the study were analyzed via SPSS 18.0 package software and arithmetic mean, frequency distribution, pearson correlation and t-test were applied. As a result of our study, it was determined that there is a positive relationship between the anxiety of death and the behavior, emotion and cognition dimensions of religiosity and general religiosity. That is, as a result of the analyzes made, it was found that as the anxiety level of death increased in adulthood, the level of general religiosity and the behavior, emotion and cognition dimensions of religiosity increased. On the other hand, no relation was found between death anxiety and religious dimension.

Keywords: Death, Death Anxiety, Religiosity, Adulthood.

* Bu makale "Yetişkinlerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık" başlıklı Yüksek Lisans Tezi'nden (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, Çanakkale) kısmen yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr. ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı
(nurtenkimter@comu.edu.tr)

*** ÇOMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi (ozlemkoftegul1@gmail.com)

Giriş

Kelime olarak bir şeyden kuvvetin gitmesi, hayatın zıddı, aşmak, çözmek, bitmek, tükenmek, hissiz kalmak, deruni uyku, hayvani kuvvetlerin zevâli manasına gelen ölümün¹ birçok tanımı mevcuttur.

Evensel bir gerçek olan ölüm, kendisiyle müşâhade ya da düşünce alanında karşılaşan her insanda belli bir tepkiyi açığa çıkarır. İlk nazarda ölüm insana tabii bir olay gibi görünse de herkes böyle bir gerçek karşısında kendisini kolayca boyun eğmeye hazır hissetmez. Her insanda içgüdüsel olarak varlığını hissettiren, “hayatını koruma” ve “sonsuz kadar yaşama” dürtü ve arzusu, hayatın önünü çelen ölüme karşı gösterilen tepkilerin ilk ve en derin kaynağını teşkil eder. Bu noktada psikolojik bir çelişki yaşanmaktadır; aynı anda hem ölümün varlığı kabullenilmekte fakat hem de ondan kurtulmak istenmektedir.²

Çağlar boyu, insanoğlu ölüm üzerine düşünmüş ve onu tanımaya çalışmıştır. Çünkü ölüme ilişkin sorgulama, yaşamın anlamlandırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Başka bir deyişle, ölüm üzerine düşünülmesi ve bu konuda araştırmalar yapılması, manevi değerlerin oluşturulmasında oldukça etkili olmaktadır.³

Kendi ölümünü düşünmek, bir yakınının ölümüne tanık olmak ve ölümler çeşitli ortamlarda karşı karşıya gelmek ölüm korkusunu artıran önemli sebepler arasında sayılabilir. Ölüm hakkında hiç düşünme fırsatı kalmayacak şekilde kişinin kendisini çeşitli uğraşlara kaptırması suretiyle bu korkuyu maskeleyen ya da ölüm düşüncesini şuurundan tamamen atarak bastırması, onun etkisini büsbütün ortadan kaldırmaz. Bilinçaltında sürüp giden bir korku olarak varlığını hissettirmeye devam eder. Çünkü ölüm karşısında insan çaresizdir; güç ve yetenekleri ile ölümlerle başa çıkabilecek durumda değildir. Böylece ölüm gerçeği karşısında hayatın sınırlı olmasından dolayı insan kendisini sürekli ölümlerle tehdit altında hisseder.⁴

Gerçekte hayat ile ölüm birbirine bağlıdır: Ölümün fizikselliği bizi tahrip etse de ölüm fikri bizi korur. Ölümün kabul edilmesi hayata bir keskinlik hissi vermekte, hayat görüşünde kökten değişiklikler yapmakta, insanı oyalanmalar, sakinleştiriciler ve önemsiz kaygılarla belirlenen bir yaşam tarzından daha otantik bir tarza taşıyabilmektedir. Ölümlerle karşı karşıya kaldıktan,

1 Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 85.

2 Hayati Hökekleli, *Ölüm, Ölümötesi Psikolojisi ve Din* (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 22-23.

3 Elizabeth Kübler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, çev. Banu Büyükkal (İstanbul: Boyner Holding Yayınları, 1997), 26.

4 Hökekleli, *Ölüm, Ölümötesi Psikolojisi ve Din*, 33-34.

onunla yüzleştikten sonra, önemli kişisel değişime giren insanlara ait örneklerin psikoterapi açısından belirgin ve önemli sonuçları vardır.⁵

Yetişkinlik dönemi, yaşlılık dönemi gelişim basamaklarının son kısmı olduğu için birey bu dönemde hayatın sınırlılığı ve yok oluşun kaçınılmazlığı ile yüzleşmektedir. Artık ölümü erteleyebileceği bir gelişim dönemi kalmayan birey, teslimiyet ya da tümüyle inkâr yolunu seçebilmektedir. Düzenli bir dinî geçmişe sahip olmayan bir birey, bu dönemde ölüm, yaşam ve varoluş olgularını anlamlandırma ihtiyacından dolayı dine bağlanabilir. Bu konuda, çocukluk ve ergenlik dönemindeki öğrenme yaşantılarının etkisi de büyüktür.

Esasen insanın varoluşu ile birlikte gündeme gelen ölüm, ölümü anlamlandırma çabası, din ve dindarlık kavramları insan zihnini yıllardan beri meşgul etmiş, bir takım araştırmalara konu edilmiş, soyut ve karmaşık yapıları nedeniyle ilgi görmeye de devam etmektedir. Ölüm gerçeği ile kişisel olarak yüzleşmemiz veya yüzleşebilmemiz ve ölüme anlam vermemiz yaşama şeklimizde büyük bir değişim yapma gücüne sahiptir. Özellikle yetişkinlik dönemi için bu yüzleşme hayatî bir öneme sahiptir ve yaşamı dönüştürecek bir gücü içermektedir. Çünkü anlamlı yaşam, ölümlle yüzleşip, kendini ölmeye hazırlamış bir yaşamdır. Bu bağlamda ülkemizde ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi Din Psikolojisi açısından deneysel olarak ele alan az sayıda çalışma yapılmış olsa da konunun daha açık bir şekilde ortaya koyulabilmesi için daha çok sayıda araştırma yapılmasına ihtiyaç vardır. Dolayısıyla yetişkinler üzerinde gerçekleştirilen bu çalışmanın konu ile ilgili literatüre katkıda bulunacağı ümit edilmektedir.

Araştırmada Temel Kavramlar

Ölüm Kaygısı

Ölüm kaygısı, doğumdan itibaren var olan, hayat boyu devam eden, bütün korkuların temelinde yatan, karakter yapısının gelişiminde önem taşıyan, insanın artık var olmayacağını, kendisini ve dünyayı kaybedebileceğinin, bir hiç olabileceğinin farkındalığı sonrası gelişen bir duygudur. Literatürde bireyin ölüm ve ölümlle ilişkili endişe, kaygı veya korku deneyimleri; birinin varlığını tehdit eden gerçek ya da hayalî algılar tarafından oluşturulan korku, tedirginlik duygusu; var olmamanın yaygın korkusu ya da var olmamayı yaşama korkusu; bilinçsizlikte yerleşen bir ölüm korkusu, kesin kavramsal form gelişmeden önce hayatın erken bir zamanında biçimlenen bir korku, berbat

5 Irvin Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000), 69.

ve tamamlanmamış olan, dilin ve hayalin dışında kalan bir korku olarak farklı şekillerde tanımlanmaktadır.⁶

Bununla birlikte ölüm kaygısıyla ölüm korkusunun birbirinden farklı olduğunu ve birbirinden bazı noktalarda ayrıldığını da görmekteyiz. Kaygı ile korkunun ontolojik kökeni aynıdır fakat gerçekte aynı değildir. Ölüm korkusu, nesnesi belli olan ölüm anından korkmaktır, hastalık ya da kaza yoluyla beklenen ölüm, azap ve her şeyin kaybıdır. Yaşanan ölüm kaygısı ise; nesnesi; mutlak biçimde bilinmeyen 'ölüm sonrasıdır', mevcut tecrübemizin imgeleleriyle dolu olsa da yokluk olarak kalan yokluktur.⁷

Bilimin ilerlemesi ve sağlık alanındaki iyileşmelere rağmen günümüz insanı ölümden daha da çok korkmaktadır. Psikosomatik rahatsızlıkları, uyum ve davranış sorunları olan hastaların sayısı giderek artış göstermektedir. Doktorların bekleme odasında ruhsal sorunları nedeniyle bekleyenlerin sayısı bugün her zamankinden daha yüksektir.⁸ Bunun sebeplerinden birisi de günümüzde ölümün birçok açıdan daha itici yani daha yalnız, mekanik ve insanlıktan uzak hale gelmiş olmasıdır.

Modern insan teknolojik araçların çoğalması ve bilimsel gelişmelere paralel olarak ölümü kontrol etmeye çabaladıkça aslında onun kontrolünü kaybetmektedir. Cenaze organizasyonlarının profesyonelleşmesi, hastanede ölümün teknolojikleştirilmesi ve estetik endüstrisi ile yaşlılığın önlenmesi arzuları bu durumu yansıtmaktadır.⁹

Ölmenin "özelleştirilmesini" garanti etmenin ardından, insanoğlu ölümü kesinlikle "tedavi edilebilir bir hastalık" olarak gördüğü için, günümüzde ölüm yaşamın nihai ama uzak ufkundan günlük kâbusa dönüştürülmüştür.¹⁰ İnsanın dünya üzerinde yaşam boyu elde ettiği nesnelere, ölmesi zorunlu olduğu gerçeği ile terk etmesi gerektiği fikri onu derinden etkilemektedir. İyi bir yaşam sürme anlayışıyla seneler boyunca yaptığı birikimin bir sonucu olacağını düşündüğü için ölüm düşüncesinin insan hayatına olan etkisi güçlü ve büyük olacaktır. Fakat sürekli olarak bu düşünceyle devam ediyor olmak yani insanın yaşam içerisinde ölümü düşünmesi, yaşam ile ölüm arasındaki denge ve uyumun bozulmasına ve yaşarken kaygı düzeyinin daha çok artmasına neden olacaktır. Ölüm düşüncesinin insan hayatına etkisi kaçınılmazdır. An-

6 Mehmet Çınar, "Tanrıya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma," *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* sy. 45 (2016): 322.

7 Paul Tillich, *Var Olmak Cesareti*, çev. F. Cihan Dansuk (İstanbul: Okuyan Yayınları, 2014), 62.

8 Kübler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, 27-30.

9 Adem Sağır, *Ölüm Sosyolojisi* (Ankara: Phoenix Yayınları, 2014), 127.

10 Zygmunt Bauman, *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, çev. Nurgül Demirdöven (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012): 174.

cak aşırı, ölçüsüz, patolojik şekilde ortaya çıkan ölüm düşüncesi insanın psikolojisini olumsuz etkileyebilmektedir.¹¹ İnsanların kaygı duygusunu yaşamamak için geliştirdiği üç yöntem bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde, kişi kendisinde kaygı yaratan durumlardan uzak durmaya çalışır. İkincisinde, kişi çevresinden ve kendi iç dünyasından kaynaklanan ve kaygı yaşanmasına neden olan durumları algılamamaya çalışır. Üçüncüsünde ise kaygı yaratacak duygusal tepkilerin yerine böyle bir etki yaratmayacak tepkiler verme biçiminde görülür. Günümüzde ölüme karşı duyulan kaygıdan da bu tür yöntemlerle kaçınılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Bu kaçınma tepkileri bir insanın kaygılarının ilk bakışta dıştan gözlemlenebilmesini engelleyebilir. Sürekli tedirgin oldukları halde sakin bir insan izlenimi veren kişilerin günümüzde sayısı çok fazladır. Üstelik günümüzde çok sayıda insan, kaygılarını aşırı denetim altına almalarının bedelini psikosomatik hastalıklarla ödemektedir.¹² Ölüm karşısında alınan tavır, denge ve uyumunu yitirdikçe bireyin kaygı düzeyini arttırmakta, yaşadığı çevreye uyum sağlamasını güçleştirebilmektedir. Ölüm düşüncesi, insanda kaygı yaratırken aynı zamanda onu yaşama bağlayan, varoluşunu anlamlandıran bir neden de olabilmektedir. Ölüm gerçeğinin bilinmesi sayesinde insan, yaşamını bütünüyle daha anlamlı ve dolu dolu yaşayabilir. İnsanın ölüm gerçeğini kabullenmesi onu, korkulu ve kötümser bir ruh haline sevk etmekten çok; değerlerini gerçekleştirebileceği bir yaşama yöneltebilmektedir.¹³

Din ve Dindarlık

Değişik bakış açılarına göre ilahiyatçılar, filozoflar ve sosyal bilimciler tarafından dinin pek çok tanımı yapılmıştır. Örneğin; Batı'da Din Psikolojisi'nin kurucusu kabul edilen W. James'a göre din, insanoğlunun ilahî olarak kabul ettiği şeyle ilgili olarak sahip olduğu münferit duygu ve deneyimlerdir.¹⁴ Jung'a göre insan zihninin biricik tutumu olan din, olumlu ya da olumsuz en yüksek ve en güçlü değerlerle kurulan bir ilişkidir.¹⁵ Dini sübjektif ve objektif yönlerden ele alarak tanımlamaya çalışan R. Jolivet'e göre sübjektif olarak din, insanın Allah'a karşı içinden gelen aşk, tazim ve itimât ile bağlanması, Allah'a ve O'nun koyduğu prensiplere ve gâyelere karşı bütün akıl ve hissiyatı ile bağlanmaya mecbur olduğunu kabul etmesidir. Objektif olarak din ise, sübjektif olarak duyulan din duygusunun âyinler, kurbanlar, ibadetler,

11 Nilay Çetin, "Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları ile Kurdukları Ölüm İletişimine Etkisinin Araştırılması" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, 2015), 3-4.

12 Engin Geçtan, *İnsan Olmak*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990), 68-69.

13 Zehra Kaloğlu Öztürk, "Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı" (Uzmanlık Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2010), 8.

14 Abdülaziz A. Melîci, "Dinde Psikolojik Araştırmanın Gelişimi," çev. Selahattin Parlador, *DE-ÜİFD 2*, (1985): 187.

15 Carl G. Jung, *Din ve Psikoloji*, çev. Cengiz Şişman (İstanbul: İnsan Yay., 1993), 143.

ahlâkî mükellefiyetler vb. gibi hârici fiil ve hareketlerle beyân ve ifade etmesidir.¹⁶ Dini nihâi anlam arayışı olarak değerlendiren Frankl'a göre nihâi anlam arayışı sonuncunda nihâi varoluşa (Tanrıya) ulaşılır.¹⁷

Çağlar boyunca ve bugün insan gidişâtının ve şartlarının büyüklüğünden ileri gelen kaygılar; ilmin esasları, aklımızın formüle ettiği kozmos ve akıl ilişkilerimiz, ferdî hayatın başı ve sonu, bir takım manevî mesajların tarihî devamlılığı, bizzat varlık, Allah, hipotez veya realite konularındaki sınırlı bilgilerimizle bizi daima şu sorularla karşı karşıya bırakır:¹⁸

Niçin yaşayan bir varlığım?

Niçin öleceğim?

Varlığımın anlamı nedir?

Ölüm gerçekten her şeyin sonu mudur?

Bu sorulara verilecek cevap ne olursa olsun, bunların anlamı din problemine dayanmaktadır. İşte bunun için biyolojiden, fizikten, matematikten, felsefeden daha çok kendine tâbi kılma vasfıyla din, kâinattaki durumunu anlamaya çalışan insan tarafından hiçbir zaman bir kenara bırakılmamıştır.¹⁹

Din, insanların farklı ihtiyaçlarına cevap verme kapasitesine, gerçekleri değiştirmenin mümkün olmadığı durumlarda algılamayı değiştirme, gerçeğin getirdiği acıyı kabullenme ve ona sabır göstermede etkili olduğu için başa çıkma sürecinde dinî inanç ve uygulamaların pratik yararları olur. İşte bu çerçevede dinî başa çıkma, zor zamanların getirdiği olumsuz duygusal sonuçların engellenmesi veya hafifletilmesi, anlamın korunması veya dönüştürülmesi ve problemin çözümünün kolaylaştırılması yolunda dinden faydalanılmasıdır.²⁰

Bu nedenle dinden farklı olarak bir kimsenin kendisine özgü dinî özelliklerinin tümü olarak ifade edilen dindarlığın ya da dinsel yaşamın, "Tanrı'nın güvenilir olan varlığı"nın sonucu olarak, dinginlik ve emniyet sağlaması gibi önemli bir yönü vurgulanmaktadır. Araştırmacılara göre birey için güvenli bir alanın olması, onun korkularını ve kaygılarını yatıştırır. Birey, emniyetli olmayan yoğun veya kronik korkulara eğilimli olması bir yana, her ne sebeple olursa olsun bağlanma figürüne ihtiyaç duyduğunda onu kullanabildiği zaman huzurlu olur.²¹ Kültürlere, toplumlara ve kişilere göre değişiklik gösteren dinsel yaşantı biçimi ya da dindarlık çok boyutlu bir kavram olarak kabul edilmekte ve onun olgunluk derecesinde gitgide Allah'a doğru yükselme,

16 Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), 28.

17 Ali Ayten, *Psikoloji ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 161.

18 Mehmet Aydın, *Din Fenomeni* (Konya: Literatür Yayınları, 2011), 22.

19 Aydın, *Din Fenomeni*, 27.

20 Ali Ayten, *Tanrıya Sığınmak* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 40.

21 Lee A. Kirkpatrick, "Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi," çev. Mustafa Koç, *Bilimname* 10, sy. 1 (2006): 148.

O'nun varlığına katılma ve her şeyin herkesin üstünde ve ötesinde O'na bağlanma, güvenme ve Allah'ta var olmayı ifade etmektedir.

Yetişkinlik Döneminde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık

Yetişkinlik Dönemi, Erikson'un Sekiz evresinden, Yedinci evreye girmektedir. Ve bu evre üretkenliğe karşı durgunluk evresi adını almaktadır. Yaşamın bu evresi en uzun evre olabilmektedir. Çünkü insanın ana babalık ve iş başarıları ile kendisinden de çok yaşayacak bir şeyler üretmesi olanağını içerir. Bu evre, bireyin tüm üretkenliğini kapsayan ve yetişkinlikten yaşlılığa dek uzayan bir evredir ve yaşamda doyuma ulaşma duygusunu sağlamada önemli bir yer tutar. Bu evrenin olumsuz çözümü ya da çözümsüzlüğü, durgunluk, sıkılma, yoksullaşma duygularıyla ve bireyin fiziksel ve psikolojik gerileyişle aşırı uğraşmasıyla kendini gösterir.²²

Yaklaşık 17-22 yaşları insanlığın genç yetişkinliğe geçiş dönemini oluşturur. Bireyleşmede yeni bir aşama, aileyle ilişkilerin değişmesi ve ön yetişkinlik dünyasının diğer öğeleri olarak kazanılır ve yetişkine yetişkinler dünyasında bir yer oluşturmaya başlar. İkinci çağ olan genç yetişkinlik 23- 45 yaşları arasında yer alır ve genç yetişkinliğe geçiş ile başlar. Bu, en büyük enerji ve bolluğun, en büyük çelişki ve stresin kaynağıdır. Toplumsal ve psikolojik açıdan ilk yetişkinlik, güçlü dileklerin biçimlendirilmesi ve izlenmesi, toplumda uygun bir yer kazanılması, bir aile kurulması ve çağın sonunda yetişkin dünyasında daha saygın bir konuma ulaşılması mevsimidir. Genç yetişkinlik bizim kendi tutkularımızın ve isteklerimizin darbesini en çok yediğimiz çağdır. Uygun koşullar altında bu çağda yaşamının ödülleri de çok büyüktür, ama bedel çoğu zaman yarara denktir, hatta onu aşar.²³

Yaklaşık 40-45 yaşları arasında yer alan orta yaş geçişi, ilk yetişkinliği sona erdirir ve orta yetişkinliği başlatır. Bu iki çağ arasındaki ayrım ve onları ayıran ve birleştiren gelişim dönemi olarak "orta yaş geçişi" kavramı oldukça önemlidir. Üçüncü çağ olan orta yetişkinlik yaklaşık 40-65 yaşları arasında yer alır. Bu çağda biyolojik kapasite ilk yetişkinlikten daha aşağıdadır. Bir sonraki çağ olan son yetişkinlik ise 60 yaşında başlar. 60-65 yaşları arasında yer alan son yetişkinlik geçişi orta ve son yetişkinliği birleştirir ve her ikisinin de parçasıdır.²⁴

Orta yaş gerçeği insanın hayatı yeniden değerlendirip yaptıklarını ve yapacaklarını gözden geçirmesi gerektiğine dair kendi kendine sorduğu sorulara aldığı cevaplarla tatmin olması veya daha önce belirlediği hedeflerden çoğuna ulaşamadığı için pişmanlık yaşaması şeklinde belirir. İnsanlar bu dö-

22 Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm* (Ankara: İmge Kitabevi, 2014), 35.

23 Onur, *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm*, 38.

24 Onur, *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm*, 39.

nemlerde tatmin oldukları noktalarda kendilerine güven duygusu geliştirirken bu başarılarından cesaret alırlar. Tatmin olmadığı noktalarda ise kendilerine güveni zayıflar.²⁵

Yetişkinlik dönemine geçiş, insanın bireyselleşme çabaları ile toplum normları arasında bir uzlaşma sağlamasını gerektirir. Bu, gerçekleştirilmesi son derece güç bir duyarlı dengeyi içerir. Yetişkin bir insan eşiyile, çocuklarıyla, işiyile, kurumlarla ve hatta eşya ve parayla olan ilişkisinde de bu dengeyi korumak zorundadır. Bunu başaramayanlar özellikle orta yaşa geldiklerinde anlamsızlığa düşerler ve yaşamlarını boşa geçirmiş oldukları duygusuna kapılırlar. İnsan gençken zamanı, kaç yılı geride bıraktığını düşünerek değerlendirir. Kaç yılı kaldığını düşünmeye başladığı andan itibaren de orta yaşa girmiş olur.²⁶

Yetişkinlerde ölüm kavramı karmaşık ve çok değişken bir yapıdadır. Yetişkinlerin ölüm kavramı; sosyal, kültürel geleneklerin, inançların, kişisel ve duygusal konuların, dinî doktrin ve kavramsal anlayışların bir bileşkesidir.²⁷

40 yaşlarına gelmiş yetişkin bir kimse merdivenleri çıkarken nefesinin daraldığını, eskisi kadar aktif olamadığını, kilosunun artmaya başladığını, yediklerinin kendisini rahatsız etmeye başladığını, eskiden unutmadığı telefon numaralarını şimdi aklında tutamadığını fark eder. Bu algılamalar ve ayrıca ana babasının yaşlandığını ya da öldüğünü görmek, onu kendi ölümünün kaçınılmazlığını düşünmeye götürür. Bu kaçınılmazlığı anlama, şu anda yaşadığımız yaşamın anlamlı veya anlamsız olduğunu sormamıza yol açan en önemli etkenlerden birisidir.²⁸ Dolayısıyla orta yaştaki bireyin çocukluktan ayrılan en önemli düşüncesi ölüm düşüncesidir.

Ölüm kaygısı, sonlu oluşumuzun verdiği ıstırapı öyle ya da böyle hafifletmeye çalışan bütün dinlerin anasıdır. Tanrı, kültürler-ötesi yapıda anlatıldığı şekliyle, sonsuz bir yaşam hayaliyle ölümlülük korkusunu yumuşatmakla kalmaz, ebedî bir varoluş ile anlamlı bir hayat yaşamaya yönelik bir yapı ve kurallar bütünü geliştirerek korku dolu bir tecriti de hafifletir.²⁹

Hemen hemen tüm dinî sistemlerde, ölümle ilgili konular ve uygulamalar geniş bir yer tutar. Dinler mensuplarını huzurlu, mutlu, uyumlu ve psikolojik yönden sağlıklı bireyler olmasını en önemli amaç ve fonksiyonları arasında

25 Emel Nuriye Dağlı, "Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010), 44.

26 Geçtan, *İnsan Olmak*, 121.

27 Sevgi Sezer ve Pelin Saya, "Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı," *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 13 (2009): 158.

28 Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 398.

29 Irvin Yalom, *Güneşe Bakmak, Ölümle Yüzleşmek*, çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit (İstanbul: Kalcı Yayınları, 2008), 13.

kabul ettiğinden dolayı, mensuplarına ölüm kaygısıyla baş etmelerine yardımcı olabilecek reçeteler sunarlar. Bu reçetelerden en önemlisi ise sundukları ölümsüzlük inancıdır.³⁰ Dinin ahiret hayatıyla ilgili açıklamaları, şüphesiz ki, ölümün aşılabilirliği karşısında bocalayan ve uyum arayışı içerisinde bulunan insan için bir teselli ve tatmin kaynağı oluşturmaktadır.³¹

Genç yetişkinlik döneminde, dinî inanç konusunda olmasa bile, dinî yaşayış konusunda henüz tam yerleşmiş bir tutum yoktur. Bunun nedenlerinden en önemlisi bu yaş döneminin; eğitim, meslek seçimi, evlenme gibi hayatın diğer yönlerine daha çok önem verildiği iş ve görevler açısından yoğunluğun yaşandığı, dolayısıyla dinînin geciktirildiği bir döneme tekâbül etmesidir.³²

Orta yaş dönemine geldiğinde birey, kendi durumunu psikolojik olarak değerlendirmeye alır. Karşı karşıya kaldığı bazı beklenmedik olay ve/veya durumlar, onun yeni bir hayat felsefesi geliştirmesine veya var olan yaşam felsefesinde bazı düzenlemeler yapmasına neden olabilir. Bu bağlamda orta yaş döneminin en önemli problemi, uygun kararlar alarak uyumlu bir yaşam tarzını ifade eden olgunlaşma düzeyini yakalayabilmektir. Bundan sonra ilgi ve faaliyetlerde çeşitlilik giderek azalır. Dolayısıyla yaş ilerledikçe önemsiz veya az önemli görülenlerden vazgeçilerek daha önemli görülenler üzerinde durulur. Adı geçen bu dönemde daha sade bir yaşam profili çizmeye başlayan yetişkin birey, anlam arayışı bağlamında yaşam amacına yönelik önemli şeyler etrafında odaklaşır. İşte bu noktada yetişkinin hayatında önemli değerler arasına giren faktörlerden birisi de 'din'dir.³³

Bu dönemdeki bireylerin bedensel ve psikolojik kapasitelerindeki eksiklik onlarda psikolojik bir bocalama yaşatabilir ve bireysel ve sosyal ilişkilerde problemler kendini gösterir. Orta yaş krizi denilen bir bunalım yaşanabilir. Bu dönemde yaşanan psikolojik problemler ile başa çıkmak için bazıları umursamaz bir hayata kendilerini kaptırırlarken bazıları ise kendisini dine verir ve dinî konulara ilgi gösterebilir.³⁴

Carl Gustav Jung hayatımızı bir güne benzetir. Sabahtan öğleye kadar olan vakit hayatın yarısına kadarki dönemdir. Öğle vakti 35 yaş civarını temsil eder. Öğleden sonraki dönem yavaş yavaş ihtiyarlığa giden 35 yaş sonrasıdır. Akşama doğru karanlık olmaya başlar. İşte bu dönemde insanlar daha fazla anlam aramaktadırlar. Çünkü ölüme yaklaştıklarını hissetmeye başlarlar. Varoluşu sorgularlar, ölümle, ölüm sonrasıyla ilgili sorularına anlamlı cevap

30 Murat Yıldız, "Ölüm Kaygısı ve Dindarlık Üzerine Bir Yorum," *Düşünen Siyaset Dergisi*, sy. 1 (1999): 108.

31 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 97.

32 M. Akif Kılavuz, "Yaşlanma Sürecinin Dini Gelişime Etkileri," *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (2005): 101.

33 Mustafa Koç, "Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ve Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008), 32.

34 Dağlı, "Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık," 44.

ararlar. Hayat bir anlam arayışına dönüşür artık. Ve bu da kişiyi dine yaklaştırır.³⁵

İmam Gazali³⁶ ölümü anmanın, onu düşünmenin insanın hem kalbine iyi geleceğini hem de onun inancını güçlendireceğini söyler. Nitekim Gazali'nin bu dedikleri bir anlam arayışı olarak değerlendirilebilir. Gazali'nin anlayışına benzer bir arayış, ünlü Rus yazarı Tolstoy'da görülür. O yaşamın anlamsızlığından şikâyet eder ve bu anlamsızlık onu bunalıma sokar. O kendisini bunalıma sokan soruları şöyle sıralar: "Bugün yaptığım, yarın yapacağım şeyin sonucu ne olacak? Bütün hayatımın sonu ne olacak? Ne için yaşıyorum? Ne için arzuluyorum? Hayatımda kaçınılmaz olan ölümümle yok olmayacak bir anlam var mıdır?" İşte Tolstoy'un anlamla ilgili bir takım sorular sorarak dine yönelmesi, onun dindarlığının kaynağını anlam arayışının teşkil ettiğini göstermektedir. Ve bu anlam arayışını başlatan ise ölümü düşünmek ve onu sorgulamaktır.³⁷

Orta yaş dönemindeki bireyler, inançlarında daha az dogmatiktirler. Bu dönemde yeniden dine dönüş tecrübeleri yaşanabilir. Daha önceki dönemlerde yönelim gösterilen şeylerin giderek kişinin hayatında değerini yitirmesi ve ilgi alanlarının daralmasıyla din, bu dönemde bireyin hayatında önemli bir yer alır. Ayrıca bu dönemde, sıradan dinî hayatın ötesinde derunî tecrübeler elde etmeye duyulan ilgi de dikkati çekmektedir.³⁸

İnanan insan, inandığı dinin ölümü yorumlamasına dayanarak, ona inancına göre bir mana vermektedir. Dindar insanlar ölüm problemini şuurlarında daha çok canlı tutma eğilimi göstermekte ve ölümle ilgili daha berrak hatıralara sahip olmaktadır. Onlar hem daha erken yaşlarda hem de daha açık bir şekilde ölümle ilgili düşüncelere sahiptirler. Ölüm konusunda daha duygusaldırlar ve bu konuda daha rahat düşünmektedirler. İnanan insanlar bu problemi ahiret hayatına daha çok önem vererek ve onun üzerinde daha çok durarak halletmeye çalışmaktadırlar. İnananlar ölümü, Allah'ın tabiata koyduğu kanunlardan biri olarak değerlendirerek, dinî ve dünyevî hayatlarını şekillendirmede ondan istifade etmeye çalışmaktadırlar.³⁹

35 Ali Köse ve Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 78.

36 Bkz. İmam Gazali, *Ölüm ve Ötesi*, çev. isimsiz (İstanbul: Sağlık Yayınları, 1999).

37 Hasan Kayıklık, "Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları," *Dini Araştırmalar*, sy. 13 (2002): 37.

38 Fatma Hayrunnisa Ceviz, "Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dindarlık, Mistik Tecrübe ve Benlik Saygısı" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 34.

39 Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 265.

Araştırma ve Yöntem

Araştırmanın Konusu, Problemi ve Hipotezleri

Araştırmamızın konusu yetişkin bireylerde ölüm ile ilgili kaygılar, ölüm olgusuna karşı geliştirilen tepkiler ve yetişkinlik dönemindeki bireylerin ölüm kaygısı ile dindarlıkları arasındaki ilişkidir. Dolayısıyla temel hareket noktası ve araştırmanın problem konusu yetişkinlerin ölüm kaygısı düzeyleri ile dindarlık durumları arasında nasıl bir ilişki ve etkileşim olduğu hususudur. Bu bağlamda çalışmada yetişkinlerin dindarlıkları ile ölüm kaygıları arasında bir ilişkinin olup olmadığını ve eğer bir ilişki varsa bunun ne tür bir ilişki olduğunun açıklanması amaçlanmaktadır. Dolayısıyla dindarlığı ve ölüm kaygısını iki ana değişken olarak ele alıp bu iki değişken arasındaki ilişki ve etkileşimleri tespit etmeyi amaçlayan bu araştırmada, öne sürülen hipotezler şunlardır:

Hipotez 1: Yetişkinlik dönemindeki bireylerin sosyo-demografik özellikleri ile genel dindarlık düzeyleri ve dindarlık boyutları (davranış, duygu, biliş, ilişki) arasında anlamlı ilişkiler vardır.

Hipotez 2: Yetişkinlik dönemindeki bireylerin sosyo-demografik özellikleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlı ilişkiler vardır.

Hipotez 3: Yetişkinlik dönemindeki bireylerin genel dindarlık düzeyleri ve dindarlığın boyutları (davranış, duygu, biliş, davranış) ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlı ilişkiler vardır.

Araştırmanın Metodu, Evreni, Örnekleme, Veri Toplama Araçları

Araştırmamızın modelini survey (örneklem tarama) yöntemi ve anket tekniği oluşturmaktadır. Alan araştırması şeklinde yürütülen çalışmamızda Din Psikolojisinde kullanılan ve deneklerin hem dindarlıklarını hem de ölüm kaygılarını en iyi şekilde ortaya koyabileceği varsayılan ölçme araçları kullanılmıştır. Dinin kabul gören çok boyutlu yapısı dâhilinde dindarlıkla ilgili değişkenler dindarlığın davranış, biliş, duygu ve ilişki boyutlarıyla ele alınmıştır ve ölçümlerde Üzeyir Ok'un Dini Tutum Ölçeği kullanılmıştır. Beşli likert tipinde düzenlenmiş olan ve toplam sekiz maddeden oluşan Ok dindarlık ölçeği ile ilgili olarak yapılan faktör analizi sonucunda ölçekte yer alan toplam sekiz maddenin ölçeğin orijinalinde olduğu gibi dört alt faktör ya da boyut altında toplandığı gözlemlenmiştir (Toplam açıklanan varyans= (%) 92,455; Kaiser – Meyer- Olkin örneklem yeterliliği=0.935; Barlette küresellik testi $k^2 = 4370,700$; $df = 28$; $p = ,000$; Crombach Alfa= 0,962). Buna göre ölçekteki ilk faktör (dinî davranış boyutu), dindarlığın, dinî ibadet ve uygulamalarla ilgili hususlarını kapsamaktadır. Ölçekteki ikinci faktör (dinî duygu boyutu) dindarlığın duygu boyutu ile ilgili hususları içermektedir. Ölçekteki üçüncü faktör (dinî biliş boyutu) dindarlığın düşünce düzeyindeki hususlarını içermektedir. Ölçekteki dördüncü faktör (dinî ilişki boyutu) ise dindarlığın Tanrı ile

ilişki kurma ve O'na bağlanma ilgili hususlarını kapsamaktadır. Ayrıca araştırma kapsamında Ok-Dindarlık Ölçeği ile ilgili doğrulayıcı faktör analizi de yapılmış ve DFA sonucunda elde edilen uyum indekslerinden ($X^2 = 74,660$; $df= 18$; $p= .000$; $X^2/sd =4,148$; $NFI= ,983$; $CFI= ,987$; $RFI=,966$; $TLI= ,974$; $IFI= ,987$ ve $RMSEA=,079$) ölçeğin istatistiksel olarak iyi derecede bir ölçüm aracı olduğu görülmüştür.

Ölüm kaygısı değişkeni de Templer (1970) tarafından geliştirilen ve Türkçe'ye uyarlama çalışması ilk kez Şenol tarafından daha sonra da Akça ve Köse tarafından yapılan "Ölüm Kaygısı Ölçeği" ile ölçülmüştür. Toplam on beş maddeden oluşan ölçekte her bir maddede iki seçenek bulunmakta ve cümleler evet-hayır şıklarından birinin seçilmesi şeklinde işaretlenmektedir. Bu şekilde kodlanan maddelerden toplamda en az 0, en fazla ise 15 puan alınabilmektedir. Ölçekten alınan yüksek puan, ölüm kaygısı düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Araştırmada "Ölüm Kaygısı Ölçeği" ile ilgili gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda ve çizgi grafiğinde ölçekte yer alan on beş maddenin hepsinin orijinaline uygun olarak tek bir boyutta toplandığı görülmüştür (Toplam açıklanan varyans= (%) 28,275; Kaiser – Meyer- Olkin örneklem yeterliliği=,846; Bartlette küresellik testi ki-kare =1505,726; $df =105$; $p=,000$; Crombach Alfa=0,80). Ayrıca araştırmada Ölüm Kaygısı Ölçeği ile ilgili doğrulayıcı faktör analizi de yapılmış ve DFA sonucunda elde edilen uyum indekslerinden ($X^2 = 349,531$; $df= 90$; $p= .000$; $X^2/sd =3,224$; $NFI= ,779$; $CFI= ,823$; $RFI=,706$; $TLI= ,763$; $IFI= ,826$ ve $RMSEA=,076$) ölçeğin istatistiksel olarak yeterli derecede bir ölçüm aracı olduğu görülmüştür. Sonuç olarak Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin örneklemin ölüm kaygısı düzeyini belirlemede geçerli bir ölçüm aracı olduğu görülmüştür.

Araştırmanın uygulaması esnasında verilerin toplanması için Dinî Tutum Ölçeği, Ölüm Kaygısı Ölçeği ile beş soruluk demografik özellikleri ölçen soruların birleştirilmesiyle oluşan bir anket formunun denekler tarafından doldurulması sağlanmıştır. Bu form 2016 yılı içerisinde İstanbul ilinde yaşayan yetişkin bireyler arasından tesadüfî örnekleme yöntemiyle seçilmiş olan 500 kişiye uygulanmıştır.

Değerlendirme kapsamına alınan anket verilerinin hem girilmesinde hem de bunların farklı istatistiksel tekniklerle analiz edilmesinde SSPS (18.0) istatistik paket ve SPSS Amos paket programları kullanılmıştır. Bu doğrultuda veriler çözümlenirken frekans dağılımı, aritmetik ortalama, T-testi, ve pearson korelasyon ve kısmî korelasyon tekniklerinden yararlanılmıştır.

Bulgular

Yetişkinlerin Sosyo-Demografik Özellikleri ile Genel Dindarlık ve Dindarlığın Boyutlarına İlişkin Bulgular

Araştırmada cinsiyet değişkeninin genel dindarlık ve dindarlığın boyutları ile ilişkisini göstermek üzere aritmetik ortalamalar esas alınmıştır. Dindarlık Ölçeği'nin ölçtüğü dört dindarlık boyutu ve genel dindarlığa göre örneklemin cinsiyet profilini yansıtan veriler aşağıda Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Genel Dindarlıkları ile Dindarlığın boyutları Arasındaki Farklılıklar (T-testi)

Değerler	Cinsiyet	N	A.Ort.	Std.S.	t	df	p
Genel Dindarlık Düzeyi	1-Erkek	247	2,19	,53026	-3,897	497	,000
	2-Kadın	252	2,36	,42483			
Dini Davranış Düzeyi	1-Erkek	247	2,92	1,41139	-2,624	496	,009
	2-Kadın	251	3,24	1,27304			
Dini Duygu Düzeyi	1-Erkek	247	2,94	1,43617	-2,239	497	,026
	2-Kadın	252	3,22	1,30577			
Dini Biliş Düzeyi	1-Erkek	247	2,63	1,04466	-2,591	497	,010
	2-Kadın	252	2,85	0,84251			
Dini İlişki Düzeyi	1-Erkek	247	2,69	,62557	-5,230	497	,000
	2-Kadın	252	2,97	,56361			

Tablo 1'de görüleceği üzere araştırmaya katılan kişilerin cinsiyetlerine göre genel dindarlık düzeyi puan ortalamalarına bakıldığında kadınların genel dindarlık düzeyi puan ortalamalarının (2,36) erkeklerin puan ortalamalarından (2,19) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Erkeklerle kadınlar arasındaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların T-testi sonucunda anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmüştür. Buna göre katılımcıların cinsiyetlerine göre genel dindarlık durumları arasında kadınlar lehine istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde fark vardır. Dolayısıyla kadınların erkeklerden daha fazla dindar oldukları görülmektedir ($p < 0,01$). Araştırmaya katılan kişilerin cinsiyetlerine göre dinî davranış boyutu puan ortalamalarına bakıldığında; kadınların puan ortalamalarının (3,24) erkeklerin puan ortalamalarından (2,92) daha yüksek olduğu görülmüştür. Dinî duygu boyutu puan ortalamalarına bakıldığında kadınların (3,22) erkeklerin puan ortalamalarından (2,94) daha yüksek olduğu görülmüştür. Yine kadınların dinî biliş boyutundan aldıkları puan ortalamalarının (2,85) erkeklerin puan ortalamalarından (2,63)

daha yüksek olduğu görülmüştür. Son olarak, kadınların dinî ilişki boyutundan aldıkları puan ortalamalarının (2,97) erkeklerin puan ortalamalarından (2,69) daha yüksek olduğu görülmüştür. Erkeklerle kadınlar arasındaki puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların T-testi sonucunda anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmüştür ($p < 0,01$). Dolayısıyla kadınların genel dindarlık, dinî davranış, dinî duygu, dinî biliş ve Allah'la ilişki düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olduğu söylenebilir.

Araştırmada katılımcıların dindarlık boyutları ile sosyo-demografik özellikleri arasındaki ilişkiyi tespit etmek için pearson korelasyon analizi yapılmıştır.

Tablo 2'de görüleceği üzere yapılan korelasyon analizi sonucunda katılımcıların yaş düzeyleri ile genel dindarlık düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde herhangi bir ilişki görülmemiştir ($p > 0,05$). Buna karşılık katılımcıların gelir durumları ile genel dindarlık düzeyleri arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Diğer taraftan katılımcıların eğitim düzeyleri ile genel dindarlık durumları arasında ise istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($p < 0,01$).

Araştırma sonucunda katılımcıların yaş ve gelir düzeyleri ile dinî davranışları arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($p < 0,05$; $p < 0,01$). Diğer taraftan araştırmada katılımcıların eğitim düzeyleri ile dinî davranış düzeyleri arasında ise negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür.

Tablo 2. Katılımcıların Dindarlık Boyutları ile Sosyo-Demografik Özellikleri Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Analizi)

Dindarlık Boyutları		Yaş	Gelir	Eğitim
Genel Dindarlık	r	0,040	,172**	-,154**
	Sig	0,369	,000	,001
	N	500	498	500
Dinî Davranış	r	,104*	,156**	-,119**
	sig	,020	,000	,008
	N	499	497	499
Dinî Duygu	r	,029	,174**	-,102*
	sig	,512	,000	,023
	N	500	498	500
Dinî Biliş	r	,026	,187**	-,074
	sig	,555	,000	,099

	N	500	498	500
Dinî İlişki	r	,107*	,177**	-,126**
	sig	,016	,000	,005
	N	500	498	500

**p< 0,01 düzeyinde anlamlı

* p< 0,05 düzeyinde anlamlı

Yine yapılan korelasyon analizi sonucunda yaş ile dinî duygu arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir (p>0,05). Gelir düzeyi ile dinî duygu arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Buna karşılık katılımcıların eğitim düzeyleri ile dinî duygu düzeyleri arasında ise istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (p<0,01).

Araştırma sonucunda katılımcıların yaş ve eğitim seviyeleri ile dinî biliş düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir (p>0,05). Gelir durumları ile dinî biliş düzeyleri arasında ise istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (p<0,01).

Yine araştırma kapsamında yapılan analizler sonucunda son olarak katılımcıların yaş ve gelir düzeyleri ile dinî ilişki (Allah ile ilişki) düzeyleri arasında pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Eğitim düzeyi ile dinî ilişki arasında ise istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (p<0,01).

Yetişkinlerin Sosyo-Demografik Özellikleri ile Ölüm Kaygısı Düzeylerine İlişkin Bulgular

Tablo 3. Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar (T-testi)

Değerler	Cinsiyet	N	A.Ort.	Std.S.	t	df	
Genel Ölüm Kaygısı Düzeyi	1-Erkek	226	7,41	3,53191	-5,80	461,41	000
	2-Kadın	239	9,31	3,52249			

**p< 0,01 düzeyinde anlamlı

* p< 0,05 düzeyinde anlamlı

Araştırmada yapılan T-testi sonucunda kadınların ölüm kaygısı düzeyleri (9,31) erkeklerin ölüm kaygısı düzeyinden daha yüksek olduğu görülmüştür. Erkeklerle kadınların ölüm kaygısı düzeyleri arasındaki bu farklılıkların T-testi sonucunda anlamlılık düzeyine ulaştığı görülmüştür. Dolayısıyla kadınların erkeklerden daha fazla ölümden kaygı duydukları görülmüştür.

Araştırmada ölüm kaygısı ile diğer sosyo-demografik ve kültürel faktörler arasındaki ilişkileri tespit etmek için yapılan korelasyon analizi sonuçlarına (Tablo 4) bakıldığında; katılımcıların yaş düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki olmadığı görülmektedir ($p>0,05$).

Benzer şekilde katılımcıların eğitim düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki olmadığı görülmüştür ($p>0,05$). Diğer taraftan katılımcıların gelir durumları ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Bir başka deyişle örneklemin gelir düzeyleri arttıkça genel ölüm kaygısı düzeylerinde de bir artış olduğu tespit edilmiştir ($p< 0,01$).

Tablo 4. Sosyo-Kültürel ve Demografik Faktörlerle Örneklemin Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Analizi)

Genel Ölüm Kaygısı (Genel Ortalama)		Yaş	Gelir	Eğitim
	r	-,075	,099*	,014
	Sig	,107	,034	,770
	N	466	464	466

** $p< 0,01$ düzeyinde anlamlı

* $p< 0,05$ düzeyinde anlamlı

Araştırmada örneklemin ölüm kaygısı düzeylerini tespit etmek için Ölüm Kaygısı Ölçeği'nden alınan puanların aritmetik ortalaması hesaplanmıştır. Buna göre araştırmaya katılanların, 0-15 arası puan alınan Ölüm Kaygısı Ölçeği'nden ortalama 8,39 puan aldıkları görülmüştür. Dolayısıyla genel olarak örneklemin ölüm kaygısı düzeylerinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5. Araştırmaya Katılanların Ölüm Kaygısı Düzeylerine İlişkin Bulgular

Ölüm Kaygısı Düzeyi	Mean	Std. Dev.	Mode	Median	Skewness	Kurtosis
466	8,39	3,646	9,00	9,0000	-,172	-,813

Genel Dindarlık ve Dindarlığın Boyutları İle Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki İlişkiye Dair Bulgular

Ölüm kaygısı düzeyleri ile dindarlık düzeyleri arasında nasıl bir ilişki olduğunu tespit etmek için Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda katılımcıların genel dindarlık düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir ilişki olduğu görülmüştür. Yani katılımcıların genel dindarlık düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır.

Araştırma sonucunda katılımcıları dinî davranış düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Başka bir deyişle katılımcıların dinî davranışları yerine getirme düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır.

Tablo 6. Katılımcıların Ölüm Kaygısı Düzeyleri İle Dindarlıkları Arasındaki İlişki (Pearson Korelasyon Analizi)

Ölüm Kaygısı		Genel	Dini Davranış	Dini Duygu	Dini Biliş	Dini İlişki
		Dindarlık	Boyutu	Boyutu	Boyutu	Boyutu
		,303**	,149**	,148**	,216**	,046
	ig	,000	,001	,001	,000	,325
		466	465	466	466	466

**p< 0,01 düzeyinde anlamlı

* p< 0,05 düzeyinde anlamlı

Benzer şekilde katılımcıların dinî duygu düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Yani dinî duygu düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır. Yine katılımcıların dinî biliş düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Yani dinî biliş düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır. Buna karşılık katılımcıların dinî ilişki düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ise istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir (p>0,05).

Tartışma ve Yorum

Sosyo-demografik ve kültürel faktörlerin örneklemin hem dindarlık hem de ölüm kaygısı düzeylerinde belirleyici etkileri söz konusu olmaktadır. Araştırmamızda örneklemin sosyo-demografik ve kültürel faktörlere göre dindarlık durumlarına göz atıldığında, cinsiyet değişkeni ile dindarlık arasında anlamlılık düzeyinde bir farkın olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla yetişkin kadınların, erkeklere oranla genel dindarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Dindarlığın davranış, duygu, biliş ve ilişki boyutları ile cinsiyet arasında da anlamlı farklılıklar bulunmaktadır. Kadınların dindarlığın davranış, duygu, biliş ve ilişki puanları erkeklerin davranış, duygu, biliş ve ilişki puanlarından daha yüksektir. Buna göre kadınların erkeklere göre dini davranış ve pratikleri daha fazla yerine getirdiklerini, dini duygu ve dini biliş düzeylerinin daha yüksek olduğunu ve Allah ile ilişki düzeylerinin daha güçlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Bkz. Tablo 1.)

Küçükalp'in, üniversite öğrencilerini örneklem olarak gerçekleştirdiği çalışmasında da bizim araştırma sonuçlarımızla benzer şekilde kızların erkeklerden daha dindar olduğu ortaya çıkmıştır.⁴⁰ Yoğurtçu'nun ve Şengül'ün araştırmalarında da kadınların erkeklere oranla daha dindar oldukları ortaya çıkmıştır.⁴¹ Buna karşılık Şahin'in, yetişme yurdundaki gençleri örneklem olarak yaptığı çalışmasında ve Ilgaz'ın çalışmasında erkeklerin dindarlık düzeylerinin kadınlardan daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁴²

Kıraç'ın, üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasında ise cinsiyet durumunun dindarlık üzerinde bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır.⁴³ Kısacası yurtdışında konu ile ilgili yapılan araştırmalarda genellikle kadınların erkeklerden daha dindar olduğu yönünde bir takım bulgular ortaya koyulmuştur. Ülkemizde Yapıcı'nın gerçekleştirmiş olduğu meta-analiz çalışması sonucunda da Türk toplumunda kadınların kısmen erkeklerden daha dindar olduğu yönünde bir takım bulgular ortaya çıkmış olsa da bunun cinsiyet farklılıklarından mı yoksa başka faktörlerden mi kaynaklandığı hususu hâlihazırda belirsizliğini korumaktadır.⁴⁴

Araştırmamızda katılımcıların yaş düzeyleri ile dindarlık düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlılık derecesinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Benzer şekilde araştırmamızda yaş ile dinî duygu ve dinî biliş boyutları arasında da anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Bununla birlikte araştırmamızda katılımcıların yaş ile dindarlığın davranış ve ilişki boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla katılımcıların yaş düzeyleri arttıkça dinî davranış ve dinî ilişki (Allah ile ilişki) düzeylerinde de bir artış eğilimi olduğunu söylemek mümkündür.

Gürsu'nun, yaptığı çalışmada da kısmen bizim araştırma bulgularımıza benzer şekilde yaş ile dindarlık arasında anlamlı bir farkın olmadığı tespit

40 Emine Küçükalp, "Ahlaki Yargı Gelişimi ve Dindarlık Üzerine Bir Çalışma" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2004), 86.

41 Bkz. Fatma Yoğurtçu, "Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı" (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009); Fatma Şengül, "Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007).

42 Adem Şahin, "Yetiştirme Yurdundaki Gençlerin Dini Duygu, Düşünce, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1993), 63-68; Abdulkadir Ilgaz, "Depresyon ve Dindarlık İlişkisi: Kastamonu Örneği" (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015), 63.

43 Ferdi Kıraç, "Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 128.

44 Asım Yapıcı, "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi," *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2 (2012): 1-34.

edilmiştir.⁴⁵ Yine Kılıç'ın, yaptığı araştırmasında yaş ile dindarlık arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki gözlenmemiştir.⁴⁶

Tokur'un gerçekleştirdiği çalışmada ise yaş ile dindarlığın duygu ve inanç boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığı, diğer taraftan dindarlığın ibadet boyutu, içsel dinî motivasyon ve toplam dindarlık puanları arasında ise anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla yaş ile dindarlık ve dindarlığın boyutları arasında değişik türden ilişkiler olduğu söylenebilir.

Araştırmamızda gelir düzeyleri ile genel dindarlık, dindarlığın dinî davranış, dinî duygu, dinî biliş ve dinî ilişki boyutları arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Başka bir deyişle katılımcıların gelir düzeyleri arttıkça genel dindarlık, dinî davranış, dinî duygu, dinî biliş ve dinî ilişki düzeyleri de artmaktadır.

Kımtır'ın üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada da bizim araştırma bulgularımıza benzer şekilde öğrencilerin ailelerinin gelir durumlarına göre dinî hayatın inanç ve ibadet boyutlarındaki tutum ve davranışlarında ailesi zengin olan öğrenciler lehine anlamlılık düzeyine ulaşan farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Yani gelir durumu bakımından ailelerini zengin olarak nitelendiren öğrencilerin dinî inançları benimseme ve dinî pratikleri yerine getirme derecelerinin daha yüksek olduğu görülmüştür.⁴⁸ Çetin'in gerçekleştirdiği çalışmada da benzer yönde bulguların olduğu ortaya çıkmıştır.⁴⁹ Bununla birlikte ülkemizde yapılan araştırmaların büyük bir kısmında gelir ile dindarlık arasında negatif yönde bir ilişki olduğu yani kişilerin

45 Orhan Gürsu, "Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi" (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011), 168.

46 Büşra Kılıç, "Kendini Aldatma ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011), 71.

47 Behlül Tokur, "Stres- Dindarlık Üzerine Bir Araştırma" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011), 132-142.

48 Nurten Kımtır, "Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008), 191.

49 Ü. F. Çetin, "Ortaöğretim Düzeyi Gençlerde Dindarlık-Empati İlişkisi (Isparta Örneği)" (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2010), 68, 89.

gelir durumları arttıkça dinî inançlara bağlanma ve dinî ibadetleri yerine getirme seviyelerinin düştüğü görülmektedir.⁵⁰ Bazı araştırmalarda ise dindarlık seviyesinin en yüksek olanların orta gelir grubuna ait kişiler olduğu görülmektedir.⁵¹

Araştırmamızda eğitim düzeyleri ile dindarlığın dinî davranış, dinî duygu ve dinî ilişki boyutları arasında istatikselsel olarak anlamlılık düzeyinde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Başka bir deyişle katılımcıların eğitim düzeyleri arttıkça dinî davranış, dinî duygu ve dinî ilişki düzeylerinde bir azalma görülmektedir. Katılımcıların eğitim düzeyi ile dinî biliş düzeyleri arasında ise anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir.

Dağlı'nın yaptığı araştırmada da bizim bulgularımıza benzer şekilde öğrenim durumu ile dindarlığın duygu boyutunda negatif yönde ve istatikselsel olarak anlamlı bir ilişki saptamıştır. Aynı araştırmada öğrenim durumu ile dindarlığın davranış boyutu arasında anlamlı bir korelasyon olmadığı, öğrenim durumu ile dindarlığın bilgi boyutunda ise pozitif yönde ve istatikselsel olarak anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁵²

Bütün bu sonuçlara baktığımızda örneklemin sosyo-demografik ve kültürel özellikleri ile dindarlık durumları arasında istatikselsel olarak anlamlı ilişkiler olacağını öngören hipotezimizin (hipotez 1) araştırma bulguları ile kısmen doğrulandığını söyleyebiliriz.

Genel olarak örneklemin yüksek ölüm kaygısına sahip olduğu gözlenen çalışmamızda yetişkinlerin ölüm kaygısı düzeyleri ile sosyo-demografik ve kültürel özellikleri arasındaki ilişkilere göz atıldığında; yetişkin kadınların erkeklerden daha fazla ölüm kaygısına sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu doğrultuda gerek ülkemizde⁵³ gerekse yurtdışında⁵⁴ bizim araştırma bulguları-

50 Bkz. T. Atalay, *İlköğretim ve Liselerde Dindarlık*, (İstanbul: DEM Yayınları, 2005); Ünver Günay, "Modern Sanayi Toplumlarında Din I," *EÜİFD*, sy. 3 (1986): 51-52; Naci Kula, *Kimlik ve Din*, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001); R. Engin, "Tarsus'ta Dini Hayat" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004).

51 Bkz. Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim* (İstanbul: DEM Yay., 2004); Ali Ayten, *Empati ve Din: Türkiye'de Yardımlaşma ve Dindarlık Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma* (İstanbul: İz yayıncılık, 2010).

52 Dağlı, "Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık," 130-131.

53 Bkz. Hayati Hökelekli, "Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma," *U.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4 (1992): 57-85; Murat Yıldız, "Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma" (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1998); Faruk Karaca, "Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997).

54 Bkz. Amjad Affaf, "Death Anxiety as a Function of Age and Religiosity," *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences*, sy. 9 (2014); K. Suhail ve S. Akram, "Correlates of Death Anxiety in Pakistan," *Death Studies*, sy. 1 (2002); C.H. Chuin, "Age, Gender and Religiosity as Related to Death Anxiety," *Sunway Academic Journal*, sy. 6 (2003).

mızla paralellik arz eden yani ölüm kaygısı ile cinsiyet arasında anlamlı ilişkinin olduğunu, dolayısıyla kızların erkeklerden daha fazla ölüm kaygısına sahip olduğunu ortaya koyan bulguların olduğu görülmektedir.

Araştırmamızda katılımcıların yaş düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Benzer şekilde katılımcıların eğitim düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Diğer taraftan katılımcıların gelir durumları ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Örneklemin gelir durumları arttıkça genel ölüm kaygısı düzeylerinde de bir artış olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi ve gelir durumları ile ölüm kaygıları arasında anlamlı ilişkiler olduğuna dair hipotezimizin (hipotez 2) cinsiyet ve gelir değişkeni ile ilgili kısmının araştırma bulguları ile doğrulanmış olduğu görülmektedir.

Çınar'ın yaşlılar ve yetişkinler üzerinde yaptığı çalışmasında da yaş ve ölüm kaygısı arasında anlamlı herhangi bir ilişkiye ulaşılamamıştır.⁵⁵ Kaloğlu Öztürk de yaşlılarda ölüm kaygısını incelediği araştırmasında yaş gruplarına göre yaşla ölüm kaygısı puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptayamamıştır.⁵⁶

Yıldız 16-42 yaşlar arasında 555 kişiyi örneklem olarak yaptığı çalışmasında eğitim durumu ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki tespit edememiştir.⁵⁷ Avcı'nın yaptığı çalışmada ise eğitim düzeyi ile ölüm kaygısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur.⁵⁸

Erdoğdu ve Özkan'ın yaptıkları çalışmada örneklem grubundaki bireylerin gelir durumlarına göre ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Buna göre alt ve üst sosyo-ekonomik düzeyde bulunanların ölüm kaygılarının daha yüksek olduğu görülmüştür.⁵⁹ Kıraç'ın 461 öğrenciyi örneklem olarak yaptığı çalışmasında bizim araştırma bulgularımızla benzer

55 Mehmet Çınar, "Yetişkin ve Yaşlılarda Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı Üzerine Bir Araştırma" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015), 81.

56 Zehra Kaloğlu Öztürk, "Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı" (Uzmanlık Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2010), 50.

57 Yıldız, "Dini Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma," 72-73.

58 Nagehan Avcı, "Üniversite Öğrencilerinin Mizah Tarzlarının, Psikolojik Belirtiler ve Ölüm Kaygısı ile İlişkisi" (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2012), 61.

59 Yüksel Erdoğan ve Mustafa Özkan "Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler," *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, sy. 3 (2007), 175.

şekilde gelir düzeyi çok iyi olanların, iyi, orta ve kötü olanlara göre ölüm kaygısı puanlarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁶⁰

Araştırmamızda katılımcıların genel dindarlık düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir ilişki olduğu görülmüştür. Yani katılımcıların genel dindarlık düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeylerinin de arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde katılımcıları dinî davranış, dinî duygu ve dinî biliş boyutu düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında da pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir ilişki olduğu görülmüştür. Buna göre katılımcıların dinî davranış, dinî duygu ve dinî biliş düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır. Katılımcıların dinî ilişki düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ise istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir. Bu sonuçlara göre dindarlık ile dindarlığın davranış, duygu ve biliş boyutları ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlı ilişkilerin olduğuna dair hipotezimizin (hipotez 3) büyük çapta doğrulandığı görülmüştür. Bununla birlikte ilgili hipotezin dindarlığın ilişki boyutu ile ölüm kaygısı düzeyi arasında anlamlı bir ilişki olacağını öngören kısmının desteklenmediği görülmüştür.

Hökekleli'nin ölümle ilgili tutumların dinî davranışla olan ilişkisini konu edinen "Ölümlle İlgili Tutumların Dinî Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma" isimli çalışmasında, bizim araştırma bulgularımıza benzer şekilde ölümle ilgili olarak geliştirilen duygu, düşünce ve tutumlar ile dinî inanç ve uygulamalar arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür.⁶¹

Karaca tarafından gerçekleştirilen "Psikolojik Açından Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi" isimli doktora tezinde, yapılan istatistiksel analizler sonucunda da ölüm kaygısı ve dindarlık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür.⁶² Yıldız'ın dinî hayatı bilgi, duygu, inanç ve davranış boyutu olmak üzere dört boyutta ele almış olduğu ve odak noktasını dinî hayat ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkinin incelenmesinin teşkil ettiği doktora tez çalışması sonucunda da dindarlıkla ölüm kaygısı arasında pozitif bir korelasyon tespit edilmiştir.⁶³

Dağlı'nın, yaşlılık dönemindeki bireylerde ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi konu edinen yüksek lisans çalışmasında da benzer şekilde ölüm kaygısı ve dindarlık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki görülmüştür.⁶⁴

Diğer taraftan Yıldız'ın, ilahiyat öğrencilerinde ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemek üzere gerçekleştirdiği araştırmasında, dört yıllık

60 Kıraç, "Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık," 131.

61 Hökekleli, "Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma," 140-141.

62 Karaca, "Psikolojik Açından Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi," 376.

63 Yıldız, "Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma," 108-121.

64 Dağlı, "Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık," 141-146.

bir süreç sonunda öğrencilerin ölüm kaygısı düzeylerinde anlamlı bir farklılık gözlenmezken, dinî hayatın duygu boyutu ortalama puanlarında düşme yönünde anlamlı bir değişikliğin olduğu saptanmıştır.⁶⁵

Mutlu'nun gerçekleştirdiği yüksek lisans tezinde de içgüdümlü dindarlık yönelimi ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Dışgüdümlü dindarlık yönelimi ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki saptanamamıştır.⁶⁶

Anlaşılabileceği üzere ülkemizde yapılan araştırmaların büyük bir kısmında ölüm kaygısı ile dindarlık arasında pozitif bir korelasyon olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ölüm kaygısı dindarlığı arttıran bir motivasyon kaynağı olabilmektedir. Diğer taraftan dindarlık, ölüm ötesi hayatta hesaba çekilme inancı gibi nedenlerle, ölüm ile ilgili kaygıları arttırabilmektedir. Ancak dindeki korku ve ümit dengesi ölüm konusunda daha olumlu bir tavrın geliştirilmesini sağlamaktadır.

Din, insanların farklı ihtiyaçlarına cevap verme kapasitesine, gerçekleri değiştirmenin mümkün olmadığı durumlarda algılamayı değiştirme, gerçeğin getirdiği acıyı kabullenme ve ona sabır göstermede etkili olduğu için ölüm kaygısı konusunda insanlara yardımcı olmaktadır ve insanların psiko-sosyal bütünlüklerini koruyabilmelerinde bir dayanak görevi üstlenmektedir.

Yurtdışında yapılmış çalışmalara baktığımızda da ölüm kaygısı ile dindarlık arasında değişik türden ilişkilerin olduğu görülmektedir. Örneğin; Falkenhain ve arkadaşının ölüm kaygısı, dindarlık ve ölümden sonra yaşam arasındaki ilişkileri incelemeyi amaç edinen araştırma sonucunda kısmen bizim araştırma bulgularımızla benzer şekilde, ölüm kaygısı ile dindarlık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür. Bununla birlikte aynı çalışmada ölüm kaygısı ile ölümden sonra yaşam arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.⁶⁷

Yine Ya-Hui Wen'in, Katolik ve Protestanlardan oluşan 165 denek üzerinde dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemek üzere gerçekleştirdiği araştırmasında ölüm kaygısı ve dindarlık arasında anlamlı ve pozitif

65 Murat Yıldız, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dindarlık ve Ölüm Kaygıları Üzerine," *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 14 (2002): 161-174.

66 Emine Mutlu, "İç Güdümlü ve Dış Güdümlü Dindarlık İle Ölüm" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, 2009), 46.

67 M. Falkenhain v.dğr., "Religion, Death Attitudes, and Belief in Afterlife in the Elderly: Untangling the Relationships," *Journal of Religion and Health*, sy. 1 (2003): 67.

bir ilişki olduğu görülmüştür.⁶⁸ Mohammad ve arkadaşının, yaptıkları çalışmada da dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki saptamışlardır.⁶⁹

Diğer taraftan araştırmaların bazılarında tersi yönde bulguların ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin; Affaf'ın 35-59 yaş arası 120 kişi üzerinde dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemek için gerçekleştirdiği araştırma sonucunda, dindarlık azaldıkça ölüm kaygısının arttığı, dindarlık artıkça da ölüm kaygısının azaldığını tespit etmiştir.⁷⁰

Benzer şekilde Lucinda ve arkadaşlarının ölüm kaygısı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında iki değişken arasında negatif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Başka bir deyişle söz konusu araştırmada örneklemin dindarlık düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeylerinin azaldığı görülmüştür.⁷¹

Yurtdışında yapılan araştırmaların bazılarında ise ölüm kaygısı ile dindarlık arasında nötr ilişkilerin olduğu görülmektedir. Örneğin; Cristine ve arkadaşının, yaptıkları çalışmada dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişkiye ulaşılamamıştır.⁷² Benzer şekilde Chan Li Chuin'ın ölüm kaygısı ile dindarlık, yaş ve cinsiyet arasındaki ilişkileri incelediği araştırmasında da dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.⁷³

Sonuç ve Öneriler

Araştırmada yetişkinlerde dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırmada ayrıca bu iki ana değişkenin yanı sıra, ölüm kaygısı ve dindarlıkla sosyo - demografik ve kültürel değişkenler (cinsiyet, yaş, gelir ve eğitim durumu) arasındaki ilişki ve etkileşimler de incelenmiştir.

Araştırma sonucunda, kadınların genel dindarlık, dinî davranış, dinî duygu, dinî biliş ve Allah'la ilişki düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olduğu görülmüştür. Katılımcıların yaş düzeyleri ile genel dindarlık, dinî duygu, dinî biliş düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki olmadığı ($p>0,05$), dinî davranış ve dinî ilişki (Allah ile

68 Ya-Hui Wen, "Religiosity and Death Anxiety," *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, sy. 2 (2010): 34.

69 Mohammad N. Al Sabwah v.dğr., "Religiosity and Death Distress in Arabic College Students," *Death Studies*, sy. 4 (2006): 365-375.

70 Amjad Affaf, "Death Anxiety as a Function of Age and Religiosity," 333.

71 Roff Lucinda Lee v.dğr., "Death Anxiety And Religiosity Among Lithuanian Health And Social Service Professionals," *Death Studies*, sy. 9 (2010): 665-675.

72 Cristine H. Rasmussen v.dğr., "Spirituality and Religiosity: Relative Relationships to Death Anxiety," *University of Alaska*, sy. 4 (1994): 313-318.

73 Chan Li Chuin, "Age, Gender and Religiosity As Related To Death Anxiety," *Sunway Academic Journal*, sy. 6 (2009): 13.

ilişki) düzeyleri arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Buna karşılık katılımcıların gelir durumları ile genel dindarlık, dinî davranış, dinî duygu, dinî biliş ve dinî ilişki düzeyleri arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Yine araştırma sonucunda katılımcıların eğitim düzeyleri ile genel dindarlık, dinî davranış, dinî duygu ve dinî ilişki düzeyleri arasında da istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde negatif bir ilişki olduğu, eğitim seviyeleri ile dinî biliş düzeyleri arasında ise anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki olmadığı ($p>0,05$) tespit edilmiştir.

Araştırmada kadınların erkeklerden daha fazla ölümden kaygı duydukları görülmüştür. Bununla birlikte katılımcıların yaş ve eğitim düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında anlamlılık düzeyinde herhangi bir ilişki görülmemiştir ($p>0,05$). Diğer taraftan katılımcıların gelir durumları ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında ise pozitif yönde ve istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde bir korelasyon olduğu görülmüştür. Bir başka deyişle örneklemin gelir düzeyleri arttıkça genel ölüm kaygısı düzeylerinde de bir artış olduğu tespit edilmiştir ($p< 0,01$).Yine araştırma sonucunda temel hipotezin doğrulandığı, dolayısıyla yetişkin bireylerin dindarlık ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Yetişkinlerde, dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişki ve etkileşimler hakkında temel bazı bilgiler veren, bulgular ortaya koyan ve bunları psikoloji ve din psikolojisi bağlamında yorumlama imkânı sağlayan bu araştırma neticesinde şu şekilde tespit ve önerileri de bulunabilir:

- Bireyin kendi ölümünü düşünmesi, onu cesaretle kabullenmesi, onu tümüyle kendi deneyimleri içinde bütünleştirmesi, bireyin yaşama yeniden ve tümüyle farklı gözle bakmasını sağlayacaktır. Ölüm olgusundan kaçmak yerine onunla yüzleşmenin sağlayacağı psikolojik yararlar çok fazladır.

- Üniversite döneminde ölüm eğitiminin verilmesi de ölüm olgusuyla yüzleşmek ve onu anlamak, ölüm kaygısı ve korkusu üzerinde anlamlı bir farklılık yaratmak, kaygıyı ve korkuyu azaltmakta büyük yarar sağlayabilmektedir. Ölüme dair korkular, çözülmemiş çatışmalardan kaynaklanmaktadır. Ve özellikle de günümüzde birey bu çatışmaları çözmek yerine ölümden ve onun hissettirdiklerinden daha da fazla paranoyakça kaçmaktadır. Ama sonunda bir bütünleşme istediğimiz takdirde - ki bu dönem daha çok yetişkinlik döneminde özellikle orta yaş krizi dediğimiz döneme tekabül etmektedir - bu korkularla yüz yüze gelmek zorunda olduğumuz için, bu kaçma durumu ayrıca kendimizle yüzleşmemizde de engel teşkil etmektedir. Ölüm eğitimi sayesinde en azından ölüme ve onu düşünmeye dair ya da ona karşı ne tepki vereceğimize dair bir farkındalık ya da bilinç geliştirilebilir.

• Gazali, ilahi sırları öğrenmek isteyenlerin sık sık ölümü anması gerektiğini söyler. Bir kimse çok uzun yaşayacağını, ölümün kendisine tez erişmeyeceğini düşünürse, o kişi ölümü hatırlamaz olur ve onun din işleri de dâhil tüm işlerini kalpten yerine getirdiği görülemez. Ancak ölümü her gün anan bir kişi onun anlamına kavuşur demiştir Gazali. O yüzden ölümü daha sık anmak, onu düşünmek ve onun farkındalığında olmak hem yaşamın manası ve kalitesinde hem de dinî hayatta önemli ve faydalı etkiler yaratacaktır.

• Bu araştırmadan elde edilen bulgular, araştırmının yapıldığı zaman ve şartlarla, uygulama yapılan örneklem, kullanılan ölçekler ve uygulanan metot ve tekniklerle sınırlıdır. Dolayısıyla ulaşılan sonuçları genelleştirmek doğru olmadığı gibi ülkemizde dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkinin daha net bir şekilde ortaya koyulabilmesi için dindarlığın çok boyutlu olarak kavramlaştırıldığı ve daha ziyade boylamsal nitelikte daha çok sayıda araştırmının yapılmasına ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Al Sabwah Mohammad N., Abdel Khalek A. M. "Religiosity and Death Distress in Arabic College Students." *Death Studies* 30, sy. 4 (2006): 365-375.
- Affaf, Amjad. "Death Anxiety as a Function of Age and Religiosity." *Journal of Applied Environmental and Biological Sciences* 4, sy. 9 (2014): 333-341.
- Atalay, T. *İlköğretim ve Liselerde Dindarlık*. İstanbul: DEM Yayınları, 2005.
- Avcı, Nagehan. "Üniversite Öğrencilerinin Mizah Tarzlarının, Psikolojik Belirtiler ve Ölüm Kaygısı ile İlişkisi." Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2012.
- Aydın, Mehmet. *Din Fenomeni*. Konya: Literatür Yayınları, 2011.
- Ayten, Ali. *Tanrıya Sığınmak*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Ayten, Ali. *Empati ve Din*, İstanbul: İz yayıncılık, 2010.
- Ayten, Ali, *Psikoloji ve Din*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Bauman, Zygmunt. *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*. Çeviren Nurgül Demirdöven. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Ceviz, Fatma Hayrunnisa. "Orta Yaş ve Yaşlılıkta Dindarlık, Mistik Tecrübe ve Benlik Saygısı." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Chuin, Chan Li. "Age, Gender and Religiosity As Related To Death Anxiety." *Sunway Academic Journal*, sy. 6 (2009): 1-16.
- Cristine H. Rasmussen ve Mark E. Johnson. "Spirituality and Religiosity: Relative Relationships to Death Anxiety." *University of Alaska* 29, sy. 4 (1994): 313-318.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Çetin, Nilay. "Annelerdeki Ölüm Kaygısının Çocukları ile Kurdukları Ölüm İletişimine Etkisinin Araştırılması." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, 2015.
- Çetin, Ü. F. "Ortaöğretim Düzeyi Gençlerde Dindarlık-Empati İlişkisi (Isparta Örneği)." Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2010.
- Çınar, Mehmet. "Yetişkin ve Yaşlılarda Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı Üzerine Bir Araştırma." Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.

- Dağlı, Emel Nuriye. "Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık." Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.
- Erdoğdu Yüksel ve Özkan Mustafa. "Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler." İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi 14, sy.3 (2007): 171-179.
- Engin, R. "Tarsus'ta Dini Hayat." Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. 2004.
- Falkenhain, M., Handal P.J. "Religion, Death Attitudes, and Belief in Afterlife in the Elderly: Untangling the Relationships." *Journal of Religion and Health* 42, sy. 1 (2003): 67-76.
- Gazali, İmam. *Ölüm ve Ötesi*. Çev.isimsiz, İstanbul: Sağlam Yayınları, 1999.
- Geçtan, Engin. *İnsan Olmak*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.
- Günay, Ünver." Modern Sanayi Toplumlarında Din I." *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3 (1986): 51-52.
- Gürsu, Orhan. "Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık ve Dindarlık İlişkisi." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Harding, S.R. "The Influence of Religion on Death Anxiety and Death Acceptance." *Mental Health, Religion and Culture* 4, sy. 8 (2005): 253-261. Hökelekli, Hayati. *Ölüm, Ölümötesi Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.
- Hökelekli, Hayati. "Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma." *U. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4, sy. 4 (1992): 57-85.
- İlgaz, Abdulkadir. "Depresyon ve Dindarlık İlişkisi: Kastamonu Örneği." Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015.
- Jung, Carl G., *Din ve Psikoloji*. Çeviren Cengiz Şişman. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Kaloğlu Öztürk, Zehra. "Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı." Uzmanlık Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2010.
- Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Karaca, Faruk. "Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi." Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997.
- Kayıklık, Hasan. "Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları." *Dini Araştırmalar* 13, sy. 5 (2002): 27-40.
- Kılavuz, M.A. "Yaşlanma Sürecinin Dini Gelişime Etkileri." *U.Ü., İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, sy. 2 (2005): 97-112.
- Kımtar, Nurten. "Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi." Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008.
- Kılıç, Büşra. "Kendini Aldatma ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma." Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011.
- Kıraç, Ferdi. "Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı ve Psikolojik Sağlık." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
- Kirkpatrick, Lee A. "Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi." *Çeviren Mustafa Koç. Bilimname* 10, sy. 2 (2006): 133-172.
- Koç, Mustafa. "Yetişkinlik Döneminde Dindarlık ve Benlik Kavramı Değişkenleri Arasındaki İlişki." Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2008.
- Köse, Ali ve Ali Ayten. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Kula, Naci. *Kimlik ve Din*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001.
- Kübler Ross, Elizabeth. *Ölüm ve Ölmek Üzerine*. Çeviren Banu Büyükkal. İstanbul: Boyner Holding Yayınları, 1997.

- Küçükalp, Emine. "Ahlaki Yargı Gelişimi ve Dindarlık Üzerine Bir Çalışma." Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2004.
- Meliçi, Abdülaziz A. "Dinde Psikolojik Araştırmanın Gelişimi," Çeviren Selahattin Parladır. *DEÜİFD* 2, (1985): 187.
- Mutlu, Emine. "İç Güdümlü ve Dış Güdümlü Dindarlık İle Ölüm." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, 2009.
- Onur, Bekir. *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm*. Ankara: İmge Kitabevi, 2014.
- Onay, Ahmet. *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*. İstanbul: DEM Yayınları, 2004.
- Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.
- Roff L.L., Butkeviciene R. Klemmack D.L. "Death Anxiety And Religiosity Among Lithuanian Health And Social Service Professionals." *Death Studies* 26, sy. 9 (2010): 731-742.
- Sağır, Adem. *Ölüm Sosyolojisi*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2014.
- Sezer, Sevgi ve Pelin Saya. "Gelişimsel Açıdan Ölüm Kavramı." *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*. sy. 13 (2009): 151-165.
- Suhail K., Akram S. "Correlates of Death Anxiety in Pakistan." *Death Studies* 26, sy. 1 (2002): 39-50.
- Şahin, Adem. "Yetiştirme Yurdundaki Gençlerin Dini Duygu, Düşünce, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma." Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1993.
- Şengül, Fatma. "Dindarlık ve Ruh Sağlığı İlişkisi." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Tillich, Paul. *Var Olmak Cesareti*. Çeviren F. Cihan Dansuk. İstanbul: Okuyanlar Yayınları, 2014.
- Tokur, Behlül. "Stres- Dindarlık Üzerine Bir Araştırma." Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011.
- Yalom, Irvin. *Varoluşçu Psikoterapi*. Çeviren Zeliha İyidoğan Babayiğit. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2000.
- Yalom, Irvin. *Güneşe Bakmak, Ölümle Yüzleşmek*. Çeviren Zeliha İyidoğan Babayiğit. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2008.
- Yapıcı, Asım. "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi". *FÜİFD* 12, sy. 2 (2012): 1-34.
- Yoğurtçu, Fatma. "Yetişkinlerde Dindarlık ve Ruh Sağlığı." Yüksek Lisans Tezi Sakarya Üniversitesi, 2009.
- Yıldız, Murat. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dindarlık ve Ölüm Kaygıları Üzerine." *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 14 (2002): 161-174.
- Yıldız, Murat. "Dinî Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma." Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1998.
- Yıldız, Murat. "Ölüm Kaygısı ve Dindarlık Üzerine Bir Yorum." *Düşünen Siyaset Dergisi*, sy. 1 (1999): 105-119.
- Wen Ya-Hui. "Religiosity and Death Anxiety." *The Journal of Human Resource and Adult Learning* 6, sy. 2 (2010): 31-37.